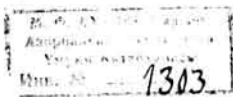

Бүтү: өлкөлөрүн пролетарлары, бирлешин!

ИНГИЛАБ *ва* МӘДӘНИЙЯТ

АЗӘРБАЙҶАН СОВЕТ ЯЗЫЧЫЛАРЫ ИТТИФАГЫНЫН БӘДИМ
ӘДӘБИЯТ, ИНЧӘСӘНӘТ ВӘ ИҶТИМАИ-СИЯСИ МӘЧМУӘСИ

5

М А Й

БАКЫ—1948

АЗӘРБАЙҶАН СОВЕТ ЯЗЫЧЫЛАРЫ ИТТИФАГЫ НӘШРИЯТЫ

ИЛЯС ЭФЭНДИЕВ

Хэнчэр

Бу аһвалат Иран Азэрбайчанынын кичик бир шәһәриндә олду.

Шәһәрин арха тәрәфи мешә, га-габаг тәрәфи исә көз ишләдикчә узаныб кедән кениш дүзәнлик иди. Палчыгдан гайрылмыш һүндүр барылар ичиндә ерләшән вә демәк олар ки, һамысы бир мәртәбәдән ибарәт кәрпич эвләрин ялһыз дамлары көрүнүрдү.

Гәсәбәйә илк дәфә дахил олан набәләд адамы, онун палчыг диварлар арасилә кедән әйри-үйрү күчәләринин боз вә екнәсәг аһәнки дарыхдырар... Лакин тәзә мүсафир бу чан сыхычы палчыг барылардан биринни дарвазасыны ачыб һәйәтә дахил олса вә әкәр о, шаир табиятли бир адам исә әндәруни-бирунинин ясәмән, нүстә, бадам ағачлары, гызылкүл коллары арасындакы ярым гаранлыг хиябанлары, ичиндә әлван балыглар үзән чарһовузларын кичик фәвварәсиндән әтрафа сәпәләнән сәрин су сычрантылары бир әфсанә, бир нағыл: кими онун хәялыны чәкиб узаглара апарар...

Әлбәттә, бу бағчаларын дәбдәбәси саһибинин варындан вә һансы синфә мәнсуб олмасындан асылыдыр. Ахшамлар Иранын үзәринә горхулу хәялларла долу кечәләр ендиин заман, узун яй күнүнүн алыш-веришиндән йорулмуш тачир чийиндә ипәк әба, бу чарһовузларын сөрин мәрмәри үзәринә салынмыш

Кирман халчасы үстүндә гызыл зарһи митәккәләрә сөйкәнмиш вә көзләри яры гапалы һалда отуруб Шираз тәнбәкисиндән сулу гәлян чәкәр...

Чөл ишиндән йорғун-арғын кәлән кәндли, отларын арасилә ахан дуру архда аягларыны юяр, ағачлара сарыныб чадра кими сәманы тутан яшыл тәһәнк алтына салынмыш һәсирын үстүндә көй-тәрәвәзлә пендир-чөрәйини ейиб сабаһкы күн үчүн аллаһына дуа эдәр...

Бир илә яхын иди ки, шәһәр хошбахт күнләр кечирирди... Бир илә яхын иди ки, Иран Азэрбайчанында милли һөкүмәт һөкм сүрүрдү. Дүкәнларын үзәриндән фарсча дөвһәләр көтүрүлмүш, онун еринә Азэрбайчан дилиндә язылмыш дөвһәләр ворулмушду. Күчәләрин адлары дәйишилиб азэрбайчанча олмушду. Адамлар «ана дили», «милли һөкүмәт» вә «Азэрбайчан» сөзләринин инди тез-тез вә дахили бир мәмнунийәтлә тәкрат эдирдиләр. Әлә бил ки, онлар бу сөзләрин тәләффүзүндән сонсуз бир зөвг дуюрдулар... Әлә бил ки, онлар бу сөзләрлә өйүнүр, фәхр эдирдиләр... Сәһәр тездән тачир вә пешәкарлар «Азэрбайчан» гәзетинин тәзә нөмрәсини алыб охумага тәләсирдиләр. Онлар Азэрбайчан дилиндә чап олунмуш хәбәрләри, шеир вә һекайәләри бөйүк

бир лэзэтлэ охуур, бир-бириндэн: —Ага, букун «Азэрбайчанда» флан мэнзүмөн охундунму?»—дейэ, сорушур, о бирисн исэ:—«Бэди ага, чох дузулэ языб, лап мэрлүм Сабирин шендрэринэ охтайыр...»—дейэ, чаваб верарди.

Бир илэ жыи иди ки, гасэбэдэ ачылмыш сии мэктабдэ кэч гыз Сүдэбэ ханым атасы сарраф Мэшэди Тагынын ирадэси хилафына оларак мүүллик эдир, ушагыла Азэрбайчан дилинда дэрс дейрди... Мэшэди Тагы гасэбэнин эи вары тачири олуб еканэ өвлэдэ Сүдэбэни фарэ вэ фирэнк дилэриндэ охутдурарг йүксэм тэһсилэ чатдырмышды.

Мэшэди, милли һөкүмэтин демократик сясатиндан горхурду. О, сөһрдэн ахшамэ гэдэр, базарын эи күшад ериндикэ сарраф дуканында гызыл-күмүш пулларга долү кисэлэрин архасында отуруб тэсбех чевири, атрафинда тез-тез эшитдий «милли һөкүмэт», «милли азэдлыг» сөзлэрини, көз гапагарыны ашагы салмынналда, сүкут ичиндэ гаршылайырды.

Гызы Сүдэбэ ханым, милли һөкүмэт гурулданан сонра мүүллимдэ кетмэк истэдийини билдирдикдэ о, эвалдэ о гэдэр эсэбилэшди ки, аз галчы вуруб эв-эшийн дагыда... Сонра гызын өз фикриндэ мөһкөм дурдугуну көрүб иши мұлайимликлэ йолуна гоймаг истэди...

—Бу гэдэр вар-дөвлэтлэ мэним гызымни кеяди итин-гурдун ушагарына дэрс дейиб пул алмасы мэним үчүн биабырчылыгдыр,—деди.

Лакин гыз «итэ-гурда» дейид, өз вэтэндашларына хидмэт этмэк истэдийини гэти сурэдэ билдирдикдэ агыллы вэ һийлэкэр Мэшэди Тагы ишин но ердэ олдугуну анлайыб суелу. Ои догуз яшлы кэч бир тачир гызында бу үсян руһу жаралан яранмышды? Мэшэди Тагы буну анлай билмирди. Өмүрүнү элли илдэн артыг бир дөврүнү пул кисэлэри ардында кечирэрэк гызылларын чинкилтисиндэн башга

бир шей көрүб-дуймаи бу гоча сарраф аз бир мүддэтдэ бүтүн кэчлийин гэлбисэ-руһуна һаким кэсилэн вэтэнпэрварлик дуйгусунун һөкүмүндөки сирри анлай билмирди... Оуну гэлби дэ гаршысындакы гызылар кими союг вэ өлү иди...

Сүдэбэ ханым уча бойлу, назик көзлэли, аг вэ зориф үзү ири, ала гэдэлэринин мейрибан ифрэслэ ишыгланмыш, сакит вэ мұлайим бир гыз иди... Белэ гызлар һэр һаны бир мөфкурэйэ чэтин алудэ оларлар... Лакин алудэ олдулармы олар буишдан дөндөрмэк мүмкүн дейил!

Сүдэбэдэ милли һиссин оянмасы тарихи чох кичик вэ ади бир тэсэдүфдэн башламышды: бир дэфэ рэфигэлэриндэн биринчи эвиндэ верилэн зияфэтдэ о, өз көзэллик, дөвлэт вэ рүтбэсилэ гызлар арасында шөһрэт газанан кэч бир фарэ забият көрүшүдү. Забит она бахыб фарэ дилинда янындакы гыза денишиди ки: «Көзэл ханымдыр. Анчаг һейф ки, азэрбайчанлыдыр». Бир фарэ сакитиндэн тэсадүфэн эшитдий бу сөзлэр о кэч гызын изэти-нөфсини яраламышды...

Буна көрэ дэ Сүдэбэ, Иран Азэрбайчанында галхан азэдлыг һаракатына шиддэгли бир үрэк янгысы илэ гошулду вэ бу һаракатын көзэ көрүмнэмэ чошгун далгалары ону өз агушуна алараг чох узаглар апарды. Нэягында биринчи дэфэ оларак бу кэч гызда милли гурур һисси баш галдырыб онун бүтүн варлыгына һаким кэсилди. О үрэк чырпынтыларилэ сөһлэрлэр ериндэн галдыр, бир стэкан чай ичиб мэктабэ тэлесир, өз шакирдлэрини элэ бир һайчачи, тэвшиш вэ эһтирасла гаршылайырды ки, элэ бил оилары итирочойиндэн, оилара бир шей олачакындан горхурду. Чохлары чырчындыр ичиндэ олан бу ярым ач көрпөлэрини шикайэтсиз, тэлэбсиз бахышлары кэч мүүллимэни гэлбинэ одлайырды. О, бу солгун вэ мүзэзэб үзлэрэ һайэчанла бахыр вэ көз яшлары ичиндэ дүчүнүрдү:

«Бах, буилар мэним вэтэндашларымыр!»

Бир дэфэ тэнэффус заманы байырдэ бэрк сөк-күй эшидиб гапыны ачараг араксэмэйэ чыхды. Шакирдлар, яхшы кейинмиш вэ горхусундан аг-апаг агармыш бир ушагын үстүнэ дартынан вэ элиндэ хэчэр олан он дөрт яшлы арыг, гарабугдайы бир огланы күчлэ тутуб сахлайырдылар. Оглан дартыныр:—«Бурахан! Мэн она кимин бишэрэф олдугуну көстэрэрэм!»—дейэ гасэблэ гышгырыды.

Бу һал мүүллимэни чох эсэбилэшдирди. О, ушагары аралайыб элиндэ хэчэр олан огланын янына калдан. Оглан ону көрэрэк дэрһал сакит олду. Йолдашлары ону голуну бурахдылар вэ о хэчэрини архасында кизлэдэрэк башыны ашагы салды.

—Бунлар нийэ далгашыр?—дейэ мүүллимэ шакирдлэрдэн сорушду.

—Бах, тэгсир бундадыр, мүүллимэ!—дейэ, яшча о бирилэриндэн бөйүк вэ дирибаш оглан яхшы кейинмиш ушагы көстөрив изаһ этди:—Илдырым (элиндэ хэчэр олан оглан) дейирди ки, ажанлар бишэрэф адамлардыр. Бу да дейир бишэрэф сөнсэн. Чүнку өзүнүн атасы фарсларын вахтында ажан олуб...

Мүүллимэ элиндэ хэчэр олан огланын голундан яшышыб мүүллимэр отагына апарды. Оуну тэмиз, лакин оиларча ямагы олан көһнэ либасына, гара, гырым сачларына, мүгэссир һалда ерэ дикилэн гара көзлэринэ бахыб:—Хэчэри вер бура!—дейэ ачыгла сөслэнди. Оглан хэчэри архасында кизлэтмэкдэ давам эдэрэк чаваб вермөди.

—Вер хэчэри!—дейэ мүүллимэ тэкрап этди. О заман оглан онун үзүнэ бахмадан истэр-истэмэз хэчэри она узатды. Мүүллимэ аг сүмүк габээли вэ алмас кими ити тийлэ хэчэри нэзэрлэн кеңирэрэк:—Шакирд дэ өзү илэ хэчэр кээдиррими?—дейэ, ачыгла оглана бахды. Оглан көзлэрини ердэн чэкмэйэрэк сусурду...

—Демэк халгын ушагыны өлдүрмэк истайрдин?!—дейэ, мүүллимэ ону диггэтлэ нэзэрлэн кеңирди. Бирдэн оглан башыны галдырыб шэ-ва кими парлаг көзлэрини мүүллимэни ала көзлэринэ дикэрэк:—О халгын ушагы дейил. Ажанын оглудур!—деди.

Оуну сөсини аһэнкиндэки кин вэ гатийэтдэн мүүллимэни ачыгы дөрһал союду вэ о даһа да марагла ушага бахараг:—Нечэ мэкэр, ажан халгдан дейил?—дейэ, кизли бир тэбэссүмлэ сорушду. Оглан она хэчэр кими кэскин бир нэзэр салыб тэкрап ерэ бахды. Мүүллимэ бу ани бахышын мөһнасыны анлайды...

—Яхшы, кет. Бу дэфэ сөнин тэгсириндэн кеңиром. Анчаг бир дэ белэ иш этмэ. Эшитгини?

Лакин оглан ериндэн тэрпөнимирди.

—Нийэ кетмирсэн?—дейэ, мүүллимэ тэкрап этди.

Оглан башыны галдырыб яваш, лакин мөһкөм бир сөслэ:—Хэчэри верин!—деди.

—Лазым дейил, кет. Мэктаб ушагы хэчэр кээдирмэ!

Бир нечэ санийлик сүкутдан сонра оглан күчлэ ериндэн голуб агыр алдыларла гапын тэрэф кетди вэ гапын чатанда даяныб керн чевирилэрэк:—Хэчэри верин, мүүллимэ!—деди.

Мүүллимэ онун алышыб-янан гара көзлэринэ бахыб:—Дедим ки, шакирд хэчэр кээдирмэ!

—Йох, верин!—дейэ, оглан бу дэфэ титрэк бир сөслэ тэкид этди.

—Чык байра!—дейэ, мүүллимэ гышгырды. Оглан башыны ашагы салыб ериндэн тэрпөнимэди вэ бирдэн ачыгла она бахан мүүллимэ огланын гарабугдайы янагы ашагы яваш-яваш юварланан бир дамла көз яшы көрдү.

Мүүллимэ она яхынлашыб бирдэн-бирэ дэйишэн мейрибан бир сөслэ:—Саһал мэн буну эвэсиндэ сөз айры шей багышларам. Ахы хэчэр сөнин нэйинэ лазымдыр?...—Мүүл-

лимэнин сәсиндәки мәрһәмәт оғла-ның гәлбини көврәлтди.

О, ялварычы бир сәслә:—Мәни бағышлайын, мүәллимә, — деди, — вәллаһ, бир дә һеч кәслә савашма-рам. Ичағ хәнчәри верин...

—Дедим ки, мән сәнә бундан да гиймәтди бир шей бағышляячағам...

— Истәмирәм. Хәнчәри верин! О, атамьныкыдыр.

—Эйби йохдур. Мәм атаңла да-нышарам.

—Атам йохдур.

—Вәфат әдиб?

—Билмирәм. Ажанлар дөрт ил бундан габаг тутуб апардылар.

Мүәллимәнни ири-ири ачылымыш көзләри оғланын гуру бир атәшлә янан көзләринә зилләнди. Баягык бир дамба көз ашы оғланын янағын-да гурумушду.

—Нечә? Бәс о вахтдан һеч бир хәбәр йохдур?

—Йохдур!

Бу сөзү оғлан элә бир мүкәддәр, үмидсиз вә янығлы ифадә илә деди вә онун янан көзләри элә бир әһти-расла мүәллимәнни элиндәки хәнчә-рә дикляди ки, кәнч гыз бүтүн вүчу-ду илә титрәди вә гейр-ихтияри бир һәрәкәтлә элини яваш-яваш гал-дырыб кәнчәри оғлана верди. Гыз бу һәрәкәти мүгәддәс бир айин ич-ра эдирмиш кимн эләди.

Оғланын көзләри севинчлә парла-ды вә о, хәнчәри алыб пенчәйинни алтындыкынына гоярғ чеври-либ отагдан чыхды.

Мүәллимә бир нечә санийә онун ардынча бахыб аһ чәкди.

О күнү дәрәсдан чыхыб эвә кәлән-дә мүәллимә гәсәбә адамлары ара-сында нә исә бир һайзчан һисс әтди. Элә бил ки, онлар һара исә төләсир, нәдән исә әһтияг эдәрәк сусурдулар. Гарышына чықан адамлар инди мүәллимәнни көрәкән дүнәшкә кимн шән вә мәрһибан бир ифадә илә кү-лүмсәйир, сюг бир әһтирамла баш айыб чәлд өтүрдүләр.

Бу нә демәк иди?

Ахшам өкәй анасы Зәринтач ха-

ным кәлиб ону атасынын һузуруна чағырды.

Башында арағчы, чийинидә ипәк аба олан Мәшәди Тағы тирмә дө-шәкчәнни үстүндә отуруб сулу гәл-як чәкирди. Онун үзүндә әдәти хи-лафына нараһат бир ифадә вар иди.

Сүдәбә аяг үстүндә онун гаршы-сында даһныб:

—Нә буюорурсан, аға?—дейә әһ-тирамла сорушду. Бир нечә дәгнәг сүкүт ичиндә кечди. Нәһайәт Мә-шәди Тағы башыны галдырыб гызы-нын үзүнә бахмадан:

—Йәгин ки, тәзә хәбәри әшит-мишсән,—деди.

—Һансы хәбәри, аға?—дейә, гыз марағла сорушду.

—Нечә һансы хәбәри?—Мәшәди Тағы зәһәрли бир төбәссүмлә күлүм-сәйиб әләвә әтди:—Көрүнүр лоту-лар (о, демократ партиясы үзләрини белә адландырырды) башларыны кө-түрүб гачанда сәнә хәбәр вермәйә мачал тапмамышлар!

О, «гачанда» сөзүнү хусуси бир вурғу илә тәләффүз әтди.

—Һеч кәс гачмайыб, аға!—дейә, гыз ачығыны боғарғ чаваб верди.

—Бу барәдә мүбалисә әтмәйин инди мәнәсы йохдур, гыз,—дейә Мәшәди Тағы бу дәфә тамамилә сәкит вә мүлайим бир әһниклә сөзү-нә давам әтди.—Әкәр гачыбарса чоғ ағыллы иш көрүбләр. Шаһын гошунлары дүнән Зәнчан шәһәринә варид олуб демократларын һамысы-ны ушагдан бөйүйә гылыңчдан ке-чирибләр. Сабан-бири күн дә бур-да олачағлар!

Мәшәди Тағы сусуб гәляндан ки-дәрин гуллаб алаңдан сонра енә дз-лызынын үзүнә бахмадан әйни сә-кит вә мүлайим сәслә:

—Даямағ ләзим дейил. Тәздән мащын кәлиб сәни Тейрана анара-чағ. Аралыг сәкитләшәнәчән кедиб орада әһникләдә галарсан, көрәк сонра нә олар...

—Мән һеч бир ерә кетмәйәчәйм!—

—дейә гыз чаваб верди. Баягдан бәри биринчи дәфә ола-рағ Мәшәди Тағы башыны галды-

рыб дүз гызынын көзләри ичинә бахарғ:

—Нечә? Сән бу дәфә да мәним үзүмә ағ олурсан?—дейә, горхунч бир көрүнүшлә сорушду.

—Мән халг мүәллимәсийәм!

—Демәк сән богазындан асылмағ истәйирсән?—дейә, Мәшәди Тағы аяға галхды.

—Халг нә чүр, мән дә элә... Пис күндә мән ону гоуб дүшмән гәрәк-һанына гача билмәрәм!

Мәшәди Тағы енә дә сәкит бир ифадә илә:

—Ағлыны башына йығ, гыз! Он-лар сонни учундан мәнн дә бһнәр-мәт әдәрләр!—деди.

—Мән һеч бир ерә кетмәйәчәйм, ата!—дейә мүәллимә чеврилиб чык-мағ итәдиди.—даян!—дейә ағсы арахан дышгырды вә онун үзү мүдһиш бир шәкил алды: алһынн дәмәрлары гызарыб шишди. Көзлә-ри тәһлүкә гаршысында олан чана-вар көзләри кимн вәһши вә күт бир ифадә илә парлады.

—Бу кечәдән сонра мәним сән ад-лы өвладым йохдур! Аллаһ сәнә лә'-нәт әләсин! Чых мәним эвимдән! Бу саат чых!

О, коубд бир һәрәкәтлә мүәллимә-ни итәләйиб байыра салды. Киши-нин сәсинә гызын өкәй анасы кәлди.

—А киши, бу кечә вахты, сонгда-гиймәтдә зығығы һара говурсан?—дейә, рәһмидл бир арвад олан өкәй ана гызла атанын арасына кирди...

—Кеч белә!—дейә, киши гышгыр-ды.

Мүәллимә ериндән гоуб ағыр ад-дымларла гапыя тәрәф кетди. Өкәй ана гызын палтосуну кәтириб дар-вазанын ағызнда она верди. Мүәл-лимә палтосуну кейиб ата гапысын-дан чыхды...

—Кет! Агһбәтини көрәрик!

Гаранлыгдан кәлән бу сәс гызын түклярини үрпәтди.

Көз-көзү көрмәйән зүлмәт бир кечә иди. Гар гарышыг күләк өзүнү ора-бура чырпыб гәзәблә уғулда-йырды. Мүәллимә бүдрәйә-гәлха кедирди. Лакин һара? Билмирди. Гәсәбәдә яхын бир кәси йох иди.

Мәһманханаямы кетсин? Мүмкүн дейил. Пулу йохдур.

Сюг декабр күлйәи гары сову-рур, кечә гудуз чанавар кими уғул-дайыр, мүәллимә исә кедирди...

—Салам, мүәллимә ханым!

Гыз диксинәрәк башыны галды-рыб, белиндә одун шәләси, гаршы-сында даянарағ, гаранлыгда ишыл-даян көзләрини она зилләмиш Ил-дырымы көрдү вә оғланын кәнч, чинкилтили сәсинин шән әһники онун гәлбини бирдән-бирә йүнкүл-ләшдирди.

—Белә кеч вахтда мешәдәни кә-лирсән?—дейә мүәллимә өз дәрдини бир ан унутмуш кими тәәччүблә со-рушду...

—Бәли, мешәдән кәлирәм. Бәс сиз бу вахт һара кедирсиниз?

Мүәллимә бу дәһшәтли кечәдә тәк-тайна мешәдән олун гырыб кә-тирән вә әйинидә исти бир палтары белә олмайн бу он дөрт ишлә оғла-нын сәсиндәки һәят гығылчымына, шәнлик вә чәсарәтә һейрәт эдәрәк чаваб вермәди. Онлар бир нечә дә-гнәг сүкүт ичиндә кетдиләр. Бирдән мүәллимә аяғ сахлады вә гәти бир ифадә илә:—Эвәдә кимниниз вар?—дейә сорушду.

—Һеч бир кәс, мүәллимә, бир мән-нәм, бир дә аням.

—Мәни бу кечә гонағ сахлаярсы-ңызмы?

—Иһиә сахламырыг, мүәллимә. Лап истәйирсиниз бир ил галын.

—Кәдак!

—Һәмишә одунумузу эркән кедиб кәтирирәм... Букун башым дәрәсә мә гарышыб, кечикмишәм,—дейә оғлан һовәслә данышырды.

—Бәс белә гаранлыгда горхмур-сан, мешәйә тәк кедирсән?—

—Нәдән горхачағам,—дейә оғлан гаранлыгда дилшәрини ағардыб кү-лүмсәди. Сонра бирдән гаш-габагы-ны төкәрәк:—Атамын хәнчәри янымда олаңда һеч нәдән горхму-рам,—деди. Онлар гәсәбәнин узағ вә дар күчәләриндән бириндә, бала-ча бир дарвазанын габағында даян-дылар. Оғлан тохмағы вурду.

Бир нечэ дэгігэ кечмэмнш гапы ачылды...

—Һарадасан, ай бала? Демирсән гурд-гуш сәни басар ейәр?—дейэ гапыны ачан арвад эвөлчө огулуна, соира да мүәллимәйә бахыб тэччүб этди.

—Эри, эвә калыр сал! Мүәллимә бизэ гонаг кәлиб,—дейэ оғлан севинчлэ сәсләнди. Ана һөрмәтлэ керн чәкирләр:—Буюрун, мүәллимә ханым!—деди.

Онлар еддиллик чырагла ишыгланмыш кичик бир отага дахил олдулар.

Отаг сон дәрәчә йохсул, лакин олдугча тәмиз иди. Ортада көһнә дөмир соба вар иди. Собанын янына көһнә бир палаз салынмышды. Отуз-отуз сиф яшларинда орта бойлу, арыз, сифәтинин чәкирлери дүзкүн, ири, гара кәзлери вә ярыя гәдәр ағармыш гыврны сачлары олан ана эвин арха тәрәфинә йыгылмыш йүкдән көһнә, лакин тәмиз бир дөшөкчә чыхарыб хәләлэт чәкә-чәкә палазын үстүнә салды.

—Эйләшин, мүәллимә ханым! Мүәллимә отурду. Илдырым собаны галады. Ананын үзүндә пәришан вә һайчачаны бир ифадә вар иди. О, үмидсиз вә мә'юс бир сәслә:—Бу иә ишдир башымыза кәлир, мүәллимә ханым? Гошмузун оғлу фәдан һүсейн бир аз бундан багаб Зәнчәндән кәлиб. Дейир шаһын гошунлары чамаата бир диван тутуб ки, ган су еринә ахыб...

Мүәллимә индмәди. Арагыға ағыр бир сукт чөкдү.

—Тездиклә йәгин бурда оларлар,—дейә ана ваһимә ичиндә огулуна бахды. Соира Судабәйә дөнөрүк:

—Шаһәрдә галмайин, мүәллимә! Чыхын бир тәрәфә кедин!

—Йох, мән һеч бир ерә кетмәйәчәйм!—дейә Судабә, ананын үзүнә бахмадан чаваб верди вә бууну эләр бир ифадә илә деди ки, элэ бил гадына дейил, өз атасына чаваб перирди.

—Һейфсиниз, мүәллимә ханым! Дейирләр онлар арвадлары-ушагы-

ра да рәһм эләмирләр. Кимдән бир аз шүбһөләнирләр, богазындан асырлар...

—Нә эдәк, бачы! Бу шәһәрдә мән тәк дейиләм!

Элэ бу заман гапы дөйүлдү. Ана гөрхмуш һалда мүәллимәйә бахды. Мүәллимә тамамилә сакит вә союг-галы бир сәслә:—Көр кимдир?—дейә, оғлана мурачиәт этди. Илдырым йүйүрүб гапыны ачды. Чадрә бурнүмүш бир гадын ичәри дахил олуб үзүнү ачдыгча мүәллимә аналдыгы Зәринтач ханымы көрдү.

Гадын көз яшлары ичиндә гызылыгына мурачиәт эдәрәк:

—Багдан сәни ахтармамыш ер гоймамышам. Бу һойәтә кирдийини бир ушагдан билдим. Инад эләмә, гызым! Мән атаны бир тәһәр юмшалтмышам. Галх кедәк. Сәһәр тездән карөк бурдан чыхасан. Өзүнә зыяғын кәлсин. Дейир онлар сәнини кимиләрини соргусуз-суалсыз дардан асырлар.

—Сән нечә билирсән, ана, едди айдыр мән чамаатын ушагларына тәрбийә верирәм. Онларда дүшмәнә нифрәт әтмәк өйрәдирәм. Инди тәһлүкә онларын башынын үстүнү аладна гачыб һәмнин дүшмәнә пәнаһ кәтирсәм мәнә нә дейәрләр?

Мүәллимә сусду. Өкәй ана матмәһүт галыб һеч бир чаваб вермирди. Илдырым ири-ири ачылымш кәзләрилә мүәллимәйә бахырды.

Бирдән мүәллимә бир шейдән гөрхмуш кими диксинәрәк:—Йох!—деди.—Бу мүмкүн дейил! Мән һеч ерә кетмәйәчәйм! Гой мәнн едди ай дәрәс дедийин шакирдләр кәләчкәдә мәнн лә'нәтлә яд әтмәсинәр!

Бу сөзләр гейбдән кәлән фөвгә'ләдә бир сәс кими аналарын гәлбини эзәмәт вә илһамла долдурудү.

Өкәй ана аяға галкыб:—Аллаһ сәнә яр олсун, гызым!—дейә вүгарла отагдан чыхды. Мүәллимәнин үзү, дәһшәтли эзав вә чәтинликләрдән хилас олуб һәһайәт ағ күнә чыхан адамларын үзү кими айдын вә хошбаб бир һиссәлә ишыгланды вә о, һаятын үрәк ачан ади, хош һадисә-

ләри бәрәдә данышмаға һәвәсләнди. Шакирдийини багдан бәри ола зилләтиб галмыш вә чыраг ишығында шә-вә кими гап-гара бир мас ток гайнаны парлаг кәзләринә бахарәг шән бир тәбәссүмлә:—Илдырым сизн ичигтмир ки, халә?—дейә, анадан соршудү...

Онун бу гәрнбә нәш'әси бир анда ана илә огула да сирайтә эладди. Ана күлүмсәди вә бу тәбәссүм онун бахтындан эвәл гочалыг шахтасы вурмуш үзүнә ани бир кәңчлик кәтирди.

—Яман надинчдир, мүәллимә,—дейә ана огулуна бахды. Лакин онун бахышы мәзәмәт дейил, сонсуз бир мәнәббәт вә фәрәһ ифадә эдирди.—Анчәг сизн чох истәйир. Эвдә эйзән сиздән данышыр. Нечә дафә истәмишәм кәлиб ризамәндлик эләйәм.

Онлар кечә кеч вахта гәдәр отуруб сөһбәт эләдиләр. Эв саһибәсә өз дәрдини данышды. Әри халча кәрханасында ишләйирмиш. Ачыг фикирли бир демократ имиш. Дөрт ил бундан багаб коммунист олмагча тәгсирләндириләрәк һәбсә алынмыш вә хәбәр-атарсиз йох олмушдү...

—Тәбризә кедиб Пишаваринин өзүнә делдим,—дейә гадын дәрл илә янан гуру кәзләрини ерә дикиб нарыл эдилрди,—һәр тәрәфи ахтаргды, һеч бир ердә көрдүм дейән олмады...

Оғлан собанын о бири тәрәфиндә дизи үстә отуруб анасына бахырды вә элэ бир диггәтлә бәхырды ки, элэ бил ананын йүзләрлә дөфә дедийи бу сөзләри инди биринчи дөфә эшидилрди.

—Белә союг бир кечәдә кәлиб апардылар...—дейә, ана аһ чәкиб кәзләринин ерә дикди.

—Ажан бөйүйү чох бишәрәф адам иди. Гапыда анамы итәләйиб ерә йыхды. Кәрсәм о саат таныярәм. Үзү арвад үзү кими гырмызы бир киши иди,—дейә, Илдырым нәзәрләри һәлә дә ердә олан аная бахды вә онун гара кәзләри кинли, амансиз бир аташлә парлады.

☆

О кечә мүәллимә үзүн заман ята билмәдди. Гыса вә мүзтәрнб бир өм-

рүн кәдәрли хатирәләри, сон едди айдыг һаятынын әзиз хәялләры онун хохусуну әршә чәкирди. О, бу сон едди айдыг һаятынын инди артыг чох үзүг вә иришилмәз олан сәадәти иди видалашмаг, кәзлә вә мә'юс вәтәни Азәрбайчан һаггындакы о нәгмәни сон дөфә өз шакирдләринә охутмаг үчүн сәһәрин ачылымсына тәләсирди...

Сәһәр ачылды... Мүәллимә кейиниб Илдырымла мәктәбә кәдәркән әһали тарасынлар бир гаргашалыг көрдү. Тачирләр дүкәнларын үстүндә азәрбайчанчә зызылмыш ләһвәләри көтүрүб снә фарсча зызыланлары асмышдиләр.

Мүртәчә тачирләр:—Сәбаһ-шәрифиниз хейир, аға! Кәзүнүз айдын, дейир кәлирләр,—дейә, бир-бирләрини төкөр эдилр вә күлүмсәйирдиләр.

Әснафын, йохсуларын, хилдә әл-вәрчиләрин үзләри сәлә тутгун вә кәдәрли иди. Онлар сәамлашмадан:—Бу нә ишдир, дадаш?—дейә, һәйчачаны пычылыты илә бир-бирләриндән хәбәр алырдылар.

Мүәллимә мәктәбә чатыб зәнки вурдуруду вә палтосуну чыхарыб синфә кирди. Лакин ушагларын ярыдан чоху кәлмәмишди.

Ахырынчы дәрәдә о, шакирдләринә «Азәрбайчан» нәгмәсини охутдурудү. Дүнән гәлби фәрәһли, хош дуйгудуларла ганадландыран бу нәгмә инди онда һәсрәт вә һичран доғуруду. Элэ бил ки, онун вәтәни һаггында олан бу маһны инди узаглардан, чох узаглардан ахыб кәлирди...

О, яшармыш кәзләрини ушаглар кәрмәсини дейә, үзүнү пәнчәрәйә чевирди. Элэ бу заман аяг сәсләри эшидилиб бир фарс забити илә ики сәрбаз ичәри кирди. Маһны ушагларын богазында гырылыб галды. Уча бойлу, чаван фарс забити:

—Дейән Азәрбайчан һаггында нәгмә өйрәдирсиниз, ханым?—дейә, истеһзалы бир тәбәссүмлә соршудү.

—Бәли аға, Азәрбайчан һаггында нәгмә өйрәдирәм. Бәс сиз нийә синаһлы әскәрлә синиф отагына кирисиниз?

— Агайн сэрлэнкин өмрүнө эсэсэн биз сизн нарабат этмэли олачаагы, ханым! Буруун бизимлэ кедэк!—дейэ забит гагыны көстөрдү.

Мүөллимэ артыг бир кэлмэ дэ ола са данышмагыч маһнасыз олдуғуну һисс этди.

— Бизи лэнкитмэйнни!—дейэ, забит бу дэфэ сарт һалда саслэнди. Мүөллимэ чеврилиб горхмуш нээрлэри она диклиб галан ушагларла бахды. Илдырым аяг үстүндэ даһнышды. Инди онун көзлэри марыга ятыб өз ову үзүрүнэ атылмага һазырлашан пэлэнк баласынын көзлэринэ охшайырды.

— Сағ олу, ушаглар! Мэни ядыннздан чыхармайын, бэлкэ бир дэ көрүшмөдик... Бөйүк оғланлар оландэ вэтэннииз уғрунда мүбаризэ эдин! Неч бир заман ядан чыхармайын кч, булар (о, фарс забитини көстөрдү) бизим эн гэддар дүшмэнинниздир!

—Рэдд күн!—дейэ забит фарса сэрбазларла гышгарды.

Лакин мүөллимэ онларын өзүнэ тохунмаларына йол вермэмэк үчүн чэдл палтосуны кейиб габага дүшдү. Онлар күчэйэ чыханда мүөллимэ, ики-ики, үч-үч фарс сэрбазларыннн габагында голу багы апарылаш таныш демократлары көрдү. Онларын ардынча көзү ишлы арвадлар, бэниэлэри ағ-аппаг агармыш ушаглар кедирдилэр.

Гэсэб ағыр вэ дэһшэтли бир сүкт ичиндэ иди. Бу горхунч сүкт ичиндэ адамларын эвлэрдэн чыхарылыб голу багы апарылаш мүөллимэйэ Варфоламей кечэсини хатырлатды. О кечэдэ дэ инсанлары бөлөчэ сүкт ичиндэ гырырдылар!

Гэсэб илэ мешанин арасындакы ачыгыла чатдыгда мүөллимэ, мейдандэ гурулмуш дар ағачлары көрдү. Дар ағачларынын янында бир дөстэ голу багы демократ дурмушду. Онлардан да он аддым канарда йириин нэфэр фарс сэрбазы вэ үч забит даһнышды.

Чаван забит кэдэк, йоғун вэ зылх кими гышгармызы сифэти олан эй-

нэкли сэрлэнкэ тэзим эдиб мүөллимэни котирдийини вэ онун рофтарыны эрэ этди.

Сэрлэнк көзлэрини гыяраг гыза диггэтдэ бахыб неч бир чаваб вермэди. Беш дэгитгэдэн сонра бири гоча, дикэри чавап вэ кезэл бир оғлан олан ики нэфэр дэ котирдилэр. Онларын ардынча көһнэ калагайысы алтындан гар кими ағ сачлары дағыныг һалда чыхмыш, күнэйдэн яныб гаралмыш арыг синэсэ вэ үзү дфырнагарилэ чырыг-чырыг эдилмиш бир гары кэлдири.

Гары сэрлэнкин габагында даһныб:—Ону өлдүрмө!—дейэ, тэзэ кэтирилиб чаваны көстөрдү.—Аллаһ дэрканында чаваб верэ билмэссэн! Онуң неч бир күнаһы йохдур!

— Ана!—дейэ, оғлан гышгарды. Ана ону эшитмэди. Сэрлэнкин голундан япышыб деди:

— Бу сачлардан, чалын-чарпаз дағ чэкилэн бу синэмдэн горх! Едди оғулдан бирчэ о гальб!

— Бу көпэйи сусдурун!—дейэ, сэрлэнк үз-көзүнү бүрүшүрдүрү вэ ики чаван забит ағанын голундан япышыб кэнара чөкди. Ана мүдшин бир тэбэссүмлэ оғлуна бахды.

—Чыхар сияһыны оху!—дейэ, сэрлэнк явэринэ өмр этди.

Мүөллимэнин адына чатанда сэрлэнк көзлэрини еиз дэ гыяраг она бахды вэ:—Бу һансы Мэшэди Тағының гызылдыр? Сэрраф Мэшэди Тағынынмы?

—Бэли!—дейэ, явэр тэсдиг этди.

— Ону тапын, бура кэтирин!—дейэ, сэрлэнк эвр этди. Явэр Мэшэди Тағынын ардынча ики сэрбаз көндөрөрэк сияһыны охуоб гуртарды.

—Даһа галан йохдур ки?—дейэ, сэрлэнк сакитчэ оғлуна.

—Хейр—дейэ, забит чаваб верди. —Сияһында оланларын һамысы бурададыр.

Сэрлэнк бир инкилис сыгары яндырыб дамагына гойду.

Элэ бу вахт Мэшэди Тағыны кэтирдилэр.

— Сэн нэ вахтдан коммунист ол-

мусан, Мэшэди?—дейэ, сэрлэнк көзлэрини гыйыб она бахды.

— Нэ сарыдан белэ һөкм верирсиниз, агайн сэрлэнк?—дейэ Мэшэди Тағы сакит вэ мағрур бир көрүнүшлэ чаваб верди.

—Бу кимиң гызыдыр?—дейэ сэрлэнк мүөллимэни көстөрдү.

Мэшэди Тағы, Судабай тэрэф бахмадан мәнфур бир сакитликлэ чибиндөн бир карыз чыхарыб сэрлэнкэ тэгдим этди.

Сэрлэнк кағзы ачыб бу сәтирлэри көздөн кечирди: «Мән... гэсэбэс сакини Мэшэди Тағы Мэшэди Салин оғлу өз еканэ гызым Судаба Мэшэди Тағы пызыны, үзүм ағ олүб мәним ирадомин хилафына һөрэкэт эладийн үчүн ашағыда имза эдэн шөхслэрин шөһадәтилэ бу дэгитгэдэн этибарон ону өвлэддыг шәрәфидән мәрһум эдирәм... Бинаэн-алейһ, мон мэкүрөиниң нэ өлүсүнэ, нэ дэ дирисинэ салиб дейилмэ, онун неч бир һөрэкәтинэ өзүмү чавабдәһ илбирәм.

Сэрлэнк мәктубу ахыра гэдэр оху-маяраг бүкүб кишиһэ гайтарды вэ онун үзүнэ бахмадан дустагларын янында даһныш сэрбазларла эли илэ башламак ишарәсн верди. Габаг чэркэдэ дуранлардан мүөллимэ илэ бәрәбәр гарынын оғлуну вэ гоча кишини чыхарыб дар ағачынын алтына кэтирдилэр.

— Яһасын Азәрбайчан!—дейэ, гарынын оғлу гышгарды вэ гары ена дэ о мүдшин тэбэссүмлэ күлүмсәйиб оғлуна бахды...

— Кимиң булардан шикәйти вар?—дейэ сэрлэнк снлаһ күчү илэ орая йығылан чамаатын мурачит этди. Бу гәрнбэ суал һамыны тэччүбэ салды. һамы сүкт ичиндэ башыны ашағы дикди.

— Нийэ динмирсиниз? Йохса Тэбриздән горхурсунуз?—дейэ, сэрлэнк күлүмсәди. О заман: «Мәним шикәйтим вар»—дейэ, чамаатын арасын-

дан кәнч бир сәс эшидилди вэ бунун ардынча Илдырым ирәли чыхыб сэрлэнкин аһына кәлди.

Сэрлэнк ону башдан-аяга нээрлән кеиэрәк:—Шикәйтиң һансындандыр?—дейэ, сорушду.

Оғлан Судабәни көстөриб:—Бах, о мүөллимэдән,—деди.

— Сән бунун шакрид олмусан?—дейэ, сэрлэнк сорашду.

—Бэли,—дейэ, оғлан сакит вэ нэзакәтли бир сәслэ чаваб верди.

— Һэ, бу чох марағлыдыр. Де көрүм шикәйтиң нәди? Горхма! Нәгыл элэ.

Сонра явэринэ мүрачитлэ:—Бу ушағын дедиклэрини язарсан,—деди.

— Мән ону анчаг сизни гулағыныза демәк истәйирәм!—дейэ, оғлан пычылдады. Сэрлэнк күлүмсәйиб фарса янындакы забитлэрә:

—Чох марағлыдыр!—дейэ, тәкрар этди. Сонра ушага дөнәрәк:

— Һэ, кәл дэ көрүм нэ дейирсэн?—дейиб, гулағыны она тэрэф тутду. Оғлан янашыб онун гулағына пычылдады ки:

— Мән сәни таныйырам. Дөрт ил бундан габаг мәним атамы да тутуб апаран сәнсэн!

Сөз ағзындан гуртарамыш голунун ичиндэ кизлэгдийн хәнчәри вар күчү илэ онун хыртлэийнэ сохду.

Сэрләнкдән боғут бир хырылты эшилди вэ о силкәлиб йыхылды.

Адамлар көзлэрини сэрләнкдән чәкиб она бахана гэдэр Илдырым издипамын арасындан кечиб мейшәй кирди.

Дөрт забитиң тапанчасы онун ардынча курлады. Лакин сонрадан мәлүм олдуғу үзрә күлләлэрин неч бири ону тутмады.

Мешәниң нэ гәләр арайыб ахтардыларса да оғландан неч бир ишһанә тапмадылар...